

POWIAT
WOŁOMIŃSKI

SZLAKI HISTORYCZNE

POWIATU WOŁOMIŃSKIEGO

Wydawca:

Stowarzyszenie na rzecz Promocji i Rozwoju Zalewu Zegrzyńskiego
ul. Retmańska 47, 05-140 Serock
jeziorozegrzynskie.info

Konsultacje merytoryczne:

Wojciech Dzielak

Teksty:

Dominika Borówka, Magdalena Budkiewicz-SucHECKA, Maciej Borówka

Kreacja graficzna:

Ewa Czajkowska

Zdjęcia:

Rafał Grześkiewicz, Wojciech Dzielak, Archiwum Euro Pilot

ISBN 978-83-8218-283-5

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej publikacji nie może być reprodukowana bez pisemnej zgody Wydawcy.

SZLAKI HISTORYCZNE

POWIATU WOŁOMIŃSKIEGO

Wołomin 2025

Wojna polsko-bolszewicka na Mazowszu

ROK 1920
TŁO
POLITYCZNE

Skutki zakończenia I wojny światowej

11 listopada 1918 roku był przełomowym dniem w dziejach całej Europy i Polski. W lasku Compiègne pod Paryżem Niemcy podpisali rozejm kończący I wojnę światową. W tym samym dniu w Warszawie Rada Regencyjna przekazała władzę Józefowi Piłsudskiemu. Po 123 latach zaborów Polska odzyskała niepodległość. Niemcy i Austro-Węgry przegrały wojnę, w Rosji trwała rewolucja, a Polacy dobrze wykorzystali szanse na odzyskanie niepodległości.

Początki odradzającego się Państwa Polskiego i kształtowanie się jego granic

Po zakończeniu I wojny światowej zmiany w Europie objęły powrót Polski na mapę polityczną, a co za tym idzie wyznaczenie granic odrodzonego państwa, w tym z Rosją Radziecką. Niemieckie wojska po kapitulacji

wycofały się z ziem należących przed rozbiorami do Rzeczypospolitej. Opuszczane tereny od **1918 roku** przejmowała utworzona przez bolszewików Armia Zachodnia. Powstawały ochotnicze oddziały samoobrony przed bolszewikami, później włączone do Wojska Polskiego, mające przyłączać do Polski kresy. W czasie gdy Polacy chcieli wytyczyć wschodnią granicę i stworzyć międzynarodowy front antybolszewicki, działali komuniści, trwała rewolucja w Niemczech, proklamowano Węgierską i Bawarską Republikę Rad, a sowiecka Rosja planowała ekspansję komunizmu na zachód. Na ich drodze stała Polska.

BITWA WARSZAWSKA 1920

W 1920 roku Mazowsze było areną zaciętych walk, a zwycięska Bitwa Warszawska tocząca się na terenach położonych na wschód od stolicy przesądziła o wyniku wojny i zadecydowała o losach Polski i Europy.

Przyczyny konfliktu

Sprawy granic niepodległego państwa polskiego ustalał Traktat Wersalski podpisany **28 czerwca 1919 roku** na międzynarodowej Konferencji Pokojowej w Paryżu. Ostatecznie, już po plebiscytach i trzech Powstaniach Śląskich, wytyczono granice: zachodnią, północną i południową, natomiast granica wschodnia budziła największe kontrowersje i w efekcie wytyczyło ją wojsko polskie w czynie zbrojnym. Walki polsko-bolszewickie trwały w **latach 1919–1921**, a ich kulminacją była Bitwa Warszawska.

Wojna polsko-bolszewicka 1920 roku

Pierwsze starcia Armii Czerwonej z oddziałami polskimi miały miejsce **14 lutego 1919 roku** w Mostach pod Grodnem. W kwietniu przystąpiono do kontrofensywy, Wojsko Polskie odbiło Wilno i Nowogródek,

w sierpniu – Mińsk, jesienią zatrzymało się na linii Berezyny. Niepowodzeniem zakończyły się polsko-bolszewickie rozmowy pokojowe. Wyprawa kijowska, czyli polskie uderzenie prewencyjne od **25 kwietnia do 5 czerwca 1920 roku** zakończyło się niepowodzeniem i odwrotem. Generalna ofensywa radzieckiego Frontu Zachodniego rozpoczęta **4 lipca**, doprowadziła wojska bolszewickie na północne przedpola Warszawy. Na południu działania prowadził Front Południowo-Zachodni. **10 sierpnia** ofensywa osiągnęła linię: Mława – Przasnysz – Wyszaków – Węgrów – Siedlce. Zdobycie Warszawy planowano na **12 sierpnia**, wojska zbliżały się do drugiej polskiej linii obrony.

Bitwa Warszawska 1920 roku

Bitwa Warszawska, zwana Cudem nad Wisłą, miała miejsce w dniach **12–25 sierpnia**. Dziś

znajduje się na liście przełomowych bitew w historii świata. Autorem i realizatorem planu był Józef Piłsudski. Była to główna bitwa tej wojny, która zdecydowała o zachowaniu niepodległości przez Polskę i nierozprzestrzenieniu się rewolucji komunistycznej na Europę Zachodnią. Kluczową rolę odegrał, przeprowadzony przez Józefa Piłsudskiego, manewr Wojska Polskiego oskrzydlający Armię Czerwoną, wyprowadzony znad Wieprza **16 sierpnia**, przy jednoczesnym związaniu głównych sił bolszewickich na przedpolach Warszawy.

Siły wojskowe i plan bitwy

W czasie wojny siły polskie dzieliły się na trzy fronty. W ostatnich dniach działań odwrotowych, w walkach obronnych na przedpolach Warszawy, w rejonie rzeki Wieprz utworzono dwie grupy uderzeniowe podporządkowane Józefowi Piłsudskiemu. W ich skład weszły trzy dywizje z 4. Armii. Armia Czerwona, dowodzona przez Sergieja Kamieniewa, nacierала siłami zgrupowanymi w dwóch związkach operacyjnych – Front Zachodni Michaiła Tuchaczewskiego oraz Front Południowo-Zachodni Aleksandra Jegorowa.

W nocy z **5 na 6 sierpnia** w Belwederze opracowywano ogólną koncepcję bitwy. Zamierzano częścią sił zatrzymać uderzenie rosyjskie przed Warszawą, a na prawym skrzydle odtworzyć odwody operacyjne i uderzyć nimi na południową flankę przeciwnika.

6 sierpnia nad ranem marszałek Józef Piłsudski wybrał rejon koncentracji wojsk do przeciwwuderzenia, zdecydował przesunąć grupę uderzeniową na południe, poza linię rzeki Wieprz i wykonać głęboki manewr na skrzydła rosyjskiego Frontu Zachodniego i na jego tyły. Po południu wydano rozkaz nr 8358/III uruchamiający realizację planu operacji.

12 sierpnia Józef Piłsudski opuścił Warszawę i udał się do Kwatery Głównej w Puławach. Przed wyjazdem złożył na ręce premiera Wincentego Witosa dymisję z funkcji Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza. W liście do premiera zaznaczał, że jego zdaniem, skoro rozmowy pokojowe z bolszewikami nic nie dały, Polska musi liczyć na pomoc krajów Ententy, a te uzależniają ją od jego odejścia. Witos jednak dymisji nie przyjął.

Przebieg bitwy

Główne manewry:

1. bój na przedmościu Warszawskim
2. walki nad Wkrą
3. manewr znad Wieprza

» **13 sierpnia** – bitwę o Warszawę rozpoczęło uderzenie Armii Czerwonej na polskie pozycje pod Radzyminem. Rozpoczęły się walki o przedpole stolicy. Po odparciu ataku, bolszewicy znów zaatakowali pod Radzyminem,

Wołominem i Ossowem, miejscowości te kilkanaście razy przechodziły z rąk do rąk. Polscy żołnierze, ponoszący wielkie straty, utrzymali Radzymin i inne miejscowości oraz odrzucili nieprzyjaciela daleko od swoich pozycji. Gdy Sowieci przerwali linię obrony przedmościa praskiego i ruszyli w kierunku Pragi, ofensywa 5 Armii generała Sikorskiego znad Wkry miała zatrzymać Armię Czerwoną i umożliwić sformowanie obrony pod Warszawą.

» **14 sierpnia** – na północy, w kierunku Płońska, sytuacja była korzystniejsza. Działania zaczepne na linii Wkry podjęła 5. Armia generała Władysława Sikorskiego. Polacy uderzyli w kierunku Nasielska, Nowego Miasta i Płońska. Ataki w dwóch pierwszych kierunkach nie powiodły się i nie przyniosły rozstrzygnięć. Zmiany zaszły na przedmościu praskim. Pod Ossowem zatrzymano bolszewicki atak na Warszawę, symbolem bitwy stał się ksiądz-kapelan Ignacy Skorupka.

» **15 sierpnia** – odzyskano Radzymin i utracone wcześniej pozycje obronne, pod Borowem zatrzymano bolszewików na Wkrze. 203. Ochotniczy Pułk Ułanów wziął do niewoli sztab 4. Armii Sowieckiej w Ciechanowie, a z nim: kancelarię armii, magazyny i jedną z dwóch radiostacji służących Sowiecom do utrzymywania łączności z dowództwem w Mińsku.

» **16 sierpnia** – w czasie krwawych walk nad Wkrą, 5. Armia generała Sikorskiego utrzymała pozycje, przesunęła je na wschód

i śmiałym atakiem zdobyła Nasielsk. Mimo to inne jednostki sowieckie nie zaprzestały marszu w kierunku Brodnicy, Włocławka i Płocka. Przełom spowodowany działaniami Józefa Piłsudskiego zakończył fazę obronną Bitwy Warszawskiej. Dowodzona przez niego „grupa manewrowa” (w składzie: pięć dywizji piechoty i brygada kawalerii), przełamała obronę bolszewicką w rejonie Kocka i Cykowa, a następnie zaatakowała tyły wojsk bolszewickich nacierających na Warszawę. Michał Tuchaczewski musiał wycofać wojska sowieckie nad Niemen. Ostateczną klęskę bolszewicy ponieśli pod Osowcem, Białymstokiem i Kolnem.

Ruszyło polskie kontruderzenie wymierzone w skrzydło i tyły Armii Czerwonej walczącej o Warszawę.

» **17–18 sierpnia** – grupa uderzeniowa osiągnęła szosę Warszawa – Mińsk Mazowiecki – Brześć i przerwała linię komunikacyjną wojsk bolszewickich.

» **18 sierpnia** – Józef Piłsudski wyjechał z Warszawy i objął kierownictwo grupy nad

Wieprzem. Odwrót sowietów przerodził się w paniczną i bezładną ucieczkę. Wojska bolszewickie ostatecznie rozbito nad Niemnem.

» **20–28 września** – Polacy zaatakowali sowietów na całym froncie. Najbardziej zacięte walki toczyły się pod Grodnem, Brzostowicami i Wołkowyskiem.

» **12 października** – podpisano zawieszenie broni.

Straty strony polskiej:

około **4500** zabitych, **22 000** rannych
10 000 zaginionych

Straty strony sowieckiej:

nie są znane, przyjmuje się, że około
25 000 bolszewików poległo lub było ciężko rannych, **60 000** trafiło do polskiej niewoli, **45 000** internowali Niemcy.

Znaczenie Bitwy Warszawskiej:

Bitwa Warszawska jest uznawana za jedną z decydujących bitew w dziejach świata, o dużym znaczeniu dla kultury i politycznego rozwoju ludzkości. Walczące w niej cywilizacje były zdecydowanie odmienne, a ich cele i metody ze sobą sprzeczne. Gdyby wojska sowieckie zdobyły Warszawę, to bolszewizm ogarnąłby Europę Środkową, a może i cały kontynent europejski.

18 marca 1921 roku podpisano pokojowy Traktat Ryski między Polską, Rosją i Ukrainą. Traktat kończący wojnę polsko-bolszewicką z lat 1919–1920 ustalał przebieg polskiej granicy wschodniej oraz regulował stosunki między państwami i kwestie sporne. Polska uzyskała gubernię grodzieńską, wileńską część wołyńskiej i mińskiej. Rosja i Ukraina zrzekła się roszczeń do Galicji Wschodniej. Granice w ten sposób wytyczone przetrwały do **17 września 1939 roku**.

CUD NAD WISŁĄ

Bitwa Warszawska zadecydowała o zachowaniu niepodległości Polski i zatrzymała marsz rewolucji bolszewickiej na Europę Zachodnią. Stoczona na przedpolach Warszawy szybko obrosła mitami. Wiara w Opatrzność sprawiła, że zwycięstwo zaczęto łączyć z interwencją Niebios, a nie talentami polskich dowódców i męstwem żołnierzy. Pomogła w tym Narodowa Demokracja i przeciwnicy Józefa Piłsudskiego.

Cudem było to, że polska armia wiedziała wszystko o bolszewickiej, położeniu dywizji, ich zadaniach i zaopatrzeniu. Według dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego, we **wrześniu 1919 roku** szyfry Armii Czerwonej

złamał porucznik Jan Kowalewski, o czym nie wiedzieli bolszewicy. Generał Władysław Sikorski dekorując porucznika Jana Kowalewskiego Orderem Virtuti Militari powiedział – *Za wygranie wojny, panie poruczniku.*

Ciekawostka:

W latach 70. XX wieku, w radzieckim czasopiśmie „Technika Mołodoży” ukazał się artykuł tłumaczący, że panikę wśród żołnierzy Armii Czerwonej spowodował pojawiający się na niebie olbrzymi wizerunek Madonny. Radzieccy naukowcy stwierdzili, że obraz ten Polacy wyświetlili na chmurach reflektorami przeciwlotniczymi.

CZY WIESZ, ŻE...?

Obraz „Cud nad Wisłą” Jerzego Kossaka eksponowany jest w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu. W 1930 roku, w 10. rocznicę bitwy, Jerzy Kossak malarz scen batalistycznych, stworzył wieloplanowy obraz „Cud nad Wisłą” o wymowie symbolicznej religijno-patriotycznej. Obraz jest alegorią, nie prawdziwą historią i przedstawia cud, w którym odrodzony kraj pokonuje sowieckie oddziały. Malarz nie trzymał się prawdy historycznej, ale pokazał ogrom bitewnych szczegółów. Podkreślił, że Polacy ocalili przed bolszewikami swój kraj i zachód Europy dzięki Opatrzności Bożej, odwadze i narodowemu wysiłkowi.

Szlaki patriotyczne powiatu wołomińskiego

ROWEROWY SZLAK BITWY WARSZAWSKIEJ (czerwony/ 37,6 km)

WARSZAWA (PKP Gocławek – rezerwat „Ol-szynka Grochowska” – rezerwat „Kawęczyn” – Rembertów) – **ZIELONKA** (Muzeum Zielonki – Muzeum Historii Filmów Jerzego Hoffmana w Hotelu Trylogia) – **OSSÓW** (Centrum Informacji Turystyczno-Historycznej „Park Kulturowy Ossów Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku” – most na rzece Długa – cmentarz poległych w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku – Muzeum Bitwy Warszawskiej – krzyż księdza Ignacego Skorupki) – **KOBYŁKA** (rezerwat „Grabicz”) – **WOŁOMIN** (Muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich „Dom nad Łakami”) – **KOBYŁKA** (kościół Świętej Trójcy) – **NADMA – SŁUPNO – RADZYMIN** (Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku – Głgota Narodu Polskiego)

Muzeum Bitwy Warszawskiej

MARECKI SZLAK PAMIĘCI NARODOWEJ (czarny/ 10 km)

Szlak przebiega w okolicach Jeziora Czarnego (Kruczek)

MARKI (pomnik „Dziesięciu Powieszonych” – al. Piłsudskiego – ul. Paderewskiego – ul. Rodziewiczówny – ul. Fabryczna – ul. Lotników – ul. Braci Briggsów – ul. Żąbkowska – ul. Lisa-Kuli – ul. Wilcza – ul. Letniskowa – ul. Czeresniowa – Jezioro Czarne/ Kruczek – pomnik „Na Kruczku” – ul. Lisa-Kuli – al. Piłsudskiego)

TURYSTYCZNY SZLAK ROWEROWY NA I LINIĘ POLSKIEJ OBRONY WARSZAWY IM. MAJORA STEFANA WALTERA (niebieski/ 30 km)

RADZYMIN (kościół Przemienienia Pańskiego – *wspólny odcinek ze szlakami czarnym i czerwonym* – Droga Głgoty Narodu Polskiego – *koniec wspólnego odcinka szlaków* – ul. Maczka – ul. Nowa – ul. Batalionów Chłopskich – pomnik Pomordowanych i Spalonych mieszkańców Radzymina w 1944 roku) – most na

Beniaminówce – poniemieckie bunkry z czasów II wojny światowej – *wspólny odcinek ze szlakiem czerwonym* – **BENIAMINÓW** (powiat legionowski – carski fort Beniaminów Twierdzy Zegrze) – **ŁĄKI** – **RADZYMIN-REJENTÓWKA** (koniec wspólnego odcinka szlaków – ul. Rzeczna – ul. Sosnowa) – **MOKRE** (kamień upamiętniający śmiertelny postrzał majora Stefana Waltera) – **ZAWADY** – **DYBÓW GÓRKI** – **STARY DYBÓW** (most na Rządzy/ – można od niego wędrować brzegiem rzeki, równolegle do szlaku biegnącego skrajem doliny do Starego Kraszewa) – **EMILIA-NÓW** – **RASZTÓW** – **STARY KRASZEW** – **STARY JANKÓW** – **CIEMNE** – **RADZYMIN** (wspólny odcinek z czerwonym rowerowym Szlakiem Bitew Warszawskich – Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku – *wspólny odcinek ze szlakami czerwonym i czarnym* – al. Jana Pawła II – Droga Golgoty Narodu Polskiego – kościół Przemienienia Pańskiego)

MAJOR STEFAN WALTER

Dowódca 29 Pułku Strzelców Kaniowskich, 10 Dywizji generała Lucjana Żeligowskiego, bohater walk o Radzymin. 15 sierpnia 1920 roku po zajęciu fortu w Beniaminowie, poprowadził z niego zwycięskie natarcie na Dąbkowiznę i Wólkę Radzyminską. Postrzelonego w czasie szturm na Mokre przewieziono do warszawskiego szpitala, w którym zmarł 4 października 1920 roku. Pośmiertnie odznaczony Krzyżem Virtuti Militari. W rocznicę jego śmierci w 2007 roku, we wsi Mokre postawiono kamień z tablicą upamiętniającą miejsce śmiertelnego postrzału.

RADZYMIŃSKI SZLAK GOLGOTY NARODU POLSKIEGO (czarny)

Dzisiejsza aleja Jana Pawła II w czasie Bitwy Warszawskiej była szosą wiodącą do Warszawy. Wożono nią rannych żołnierzy do szpitali polowych w Pustelniku i Markach. Natomiast wojsko i zaopatrzenie na linię frontu dowożono Kolejką Marecką. Drogę wielokrotnie pokonywaną przez polskich żołnierzy podczas walk o Radzymin kardynał Stefan Wyszyński nazwał Drogą Golgoty Narodu Polskiego. Ustawiono przy niej repliki Krzyży Virtuti Militari, upamiętniające pułki Wojska Polskiego, mieszkańców Radzymina i dowódców związanych z bitwą o Radzymin w sierpniu 1920 roku.

TURYSTYCZNY SZLAK ROWEROWY NA II LINIĘ POLSKIEJ OBRONY WARSZAWY

IM. KAPITANA STEFANA POGONOWSKIEGO (czerwony/ 25 km)

RADZYMIN (kościół Przemienienia Pańskiego – ul. Weteranów – ul. Wróblewskiego) –

RADZYMIN-ZJAWIENIE (kapliczka „Na Zjawiu” Sanktuarium Maryjne) – **RADZYMIN-**

-REJENTÓWKA – wspólny odcinek ze szlakiem niebieskim – **BENIAMINÓW** (powiat

legionowski – carski fort Beniaminów Twierdzy Zegrze) – **ŁĄKI** (koniec wspólnego

odcinka ze szlakiem niebieskim) – **WÓŁKA**

RADZYMIŃSKA (dąb króla Jana Kazimierza) – **ZAMOSTKI WÓLCZAŃSKIE** (pomnik

Żołnierzy 28 pułku Strzelców Kaniowskich 1920 roku) – *na piaszczystym stoku na*

skraju pasma wydm było stanowisko polskiej artylerii oraz styk 10 Dywizji Strzelców

Kaniowskich i 1 Dywizji Litewsko-Białoruskiej – w lesie bunkry przedmościa

warszawskiego – **SIERAKÓW** (ul. Ekologiczna) – **SŁUPNO** (ul. Żeromskiego – ul.

Szkolna) – **CEGIELNIA** (ul. Polna – ul. Sikorskiego – na górcie krzyż upamiętniający

mszę przed bitwą o Radzymin) – **RADZY-**

MIN (al. Jana Pawła II – Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku – *wspólny odcinek ze szlakami czarnym i niebieskim* – Droga Golgoty Narodu Polskiego – kościół

Przemienienia Pańskiego).

KAPITAN STEFAN POGONOWSKI

Dowódca 1 Batalionu 28 Pułku Strzelców Kaniowskich, żołnierz Dywizji generała Lucjana Żeligowskiego, z którą przeszedł szlak bojowy z Kubania pod Warszawę, bohater bitwy pod Radzyminem. O świcie 15 sierpnia 1920 roku na czele batalionu uprzedził atak bolszewicki na Warszawę, i przy wsparciu innych batalionów 28 Pułku wyparł Rosjan z Wólki Radzymińskiej. Był to moment zwrotny w całej bitwie na przedmościu warszawskim, a nawet w całej wojnie z bolszewikami. Śmiertelnie raniono go w Zamostkach Wólczańskich. Pośmiertnie odznaczony Krzyżem Virtuti Militari. Miejsce jego ostatniej bitwy upamiętnia pomnik 28 Pułku Strzelców Kaniowskich przy szosie Struga-Nieporęt w pobliżu Wólki Radzymińskiej.

INNE SZLAKI TURYSTYCZNE

Przez powiat wołomiński przebiegają liczne szlaki turystyczne (piesze, rowerowe czy pielgrzymkowe) łączące się ze szlakami powiatu wyszkowskiego, węgrowskiego i legionowskiego. Są one idealnym uzupełnieniem dla wycieczek szlakami historycznymi.

MAZOWIECKI SZLAK LITERACKI

Fragment szlaku przebiega przez powiat wołomiński. Można na nim odwiedzić miejsca związane z:

- » **Cyprianem Kamilem Norwidem – Dąbrówka** (kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, w którym został ochrzczony, a w kancelarii parafialnej znajduje się akt jego urodzenia), **Głuchy** (dworek z Muzeum Norwida, miejsce urodzenia Norwida, muzeum przyjmuje wyłącznie grupy zorganizowane po uzgodnieniu z właścicielem, www.muzeumnorwida.pl), **Radzymin** (kamień poświęcony Norwidowi w pobliżu kościoła Przemienienia Pańskiego), **Strachówka** (poeta był w dworku prababki Hilarii Sobieskiej),
- » **Zofią Nałkowską – Wołomin** (Muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich „Dom nad Łąkami” w domu rodzinnym pisarki),
- » **Stefanem Żeromskim – Chrzęsne** (pisarz wielokrotnie był w pałacu w majątku Karskich).

PĘTLA ROWEROWA WOKÓŁ JEZIORA ZEGRZYŃSKIEGO

TRASA RADZYMIN (żółta/ 45 km, dwie przeprawy katamaranem)

RADZYMIN (Park Miejski) – Mokre – Łosie – Górki Radzyminskie – Nowe Załubice – Kuligów (skansen) – Kuligów (rozlewisko nad Bugiem) – Kuligów (plaża) – Opole – Arciechów (przystań) – Katamaran Albatros – Cupel (przystań) – Łacha – Wierzbica – Serock (plaża miejska) – Katamaran Albatros – Arciechów (przystań) – Arciechów – Myszyniec – Wolica – Borki – Łąki – **RADZYMIN** (Park Miejski)

SZLAK KULTUROWY „W DOLINIE LIWCA”

Przebiega przez gminę Jadów (powiat wołomiński) oraz gminy Wyszaków i Łochów (powiat wyszkowski). Na szlaku można zobaczyć regionalne budownictwo, obiekty architektury sakralnej i szlacheckiej.

SZLAK ŚWIĘTEGO JAKUBA

Szlak pielgrzymkowy prowadzi do Santiago de Compostela w Hiszpanii. W powiecie wołomińskim są też dwa szlaki wywodzące się ze szlaku pielgrzymkowego – „Droga wolności i niepodległości – Via Libertatis” (w tym Szlak Walk i Pomników Historycznych oraz Szlak Europejskich Regionów), a także szlak „Cudu nad Wisłą”.

Miejsca pamięci i zabytki

DĄBRÓWKA

» **Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego** – neogotycka świątynia z XIX wieku z wyposażeniem z XVIII wieku. Znajdują się w nim: pamiątkowe tablice fundatorów i szaty liturgiczne z XVII–XVIII wieku, a w kancelarii parafialnej akt urodzenia ochrzczonego tu **Cypriana Kamila Norwida**.

GINA DĄBRÓWKA

» **Pałac w Chajętach** – wzniesiono w XVIII wieku dla rodziny Czarnkowskich. W 1912 roku kolejni właściciele Jeleniewscy nadali mu klasycystyczny charakter. Po II wojnie światowej pałac służył rozmaitym celom i niszczał. Blask przywrócili mu późniejsi prywatni gospodarze.

» **Pałac w Ślężanach** – zbudowano w XIX wieku w stylu eklektycznym dla Jana von Egerta. Pałac wielokrotnie zmieniał właścicieli, ostatnim do 1944 roku był Stanisław Gralewski. Odrestaurowany mieści Centrum Konferencyjne Pałac Ślężany, stojący na skarpie na obszarze Natura 2000. Roztacza się z niego widok na Bug i stary park. W zabytkowych wnętrzach odbywają się konferencje, warsztaty, spotkania firmowe i rodzinne, koncerty i inne imprezy. palacslezany.pl

» **Pomnik Chwały Oręża Polskiego w miejscu zrzutu „Cichociemnych” w 1944 roku w Kołakowie** – placówka odbiorcza AK „Imbryk”, w nocy z 9 na 10 kwietnia 1944 roku, przyjął

w tym miejscu zrzut broni, amunicji i czterech skoczków w ramach operacji „Weller 2”.

» **Skansen w Kuligowie nad Bugiem – Park Kultury Ludowej i Ziemiańskiej Doliny Narwi, Bugu i Liwca** – tu nad rozlewiskiem Bugu zgromadzono i odtworzono dawną mazowiecką wieś. Można zwiedzić m.in.: karczmę, wozownię, kuźnię, chałupę z przełomu XIX i XX wieku, oborę z ekspozycją warsztatów rzemieślniczych, tokarnię, spichlerz z ekspozycją rzemiosł, stodołę, dworską pralnię i dworek. Skansen powstawał od lat 90. XX wieku z pasji jego twórcy, na bazie rodzinnych pamiątek i eksponatów wyszukanych na Mazowszu i Podlasiu, przedmiotów codziennego użytku, maszyn i budynków. Zakątek tętni życiem, odbywają się w nim lekcje tematyczne, plenery artystyczne, zjazdy kolekcjonerów i inne imprezy. <http://skansen.powiatwołominski.pl/>; [facebook:skansen.kuligow](https://www.facebook.com/skansen.kuligow)

JADÓW

» **Kaplica na cmentarzu parafialnym** – neogotycka z XIX wieku. Znajduje się w niej obraz Chrystusa w grobie i późnoklasycystyczny, piaskowcowy nagrobek Fryderyki z Ditzów Kotarbińskiej z 1863 roku.

» **Kościół Znalezienia Krzyża Świętego** – neogotycki, wzniesiony w XIX wieku według projektu Józefa Piusa Dziekońskiego. Zniszczony w czasie II wojny światowej, odremontowano w 1948 roku. Jego wnętrze zdobią rokokowe organy i barokowe figury puttów z XVIII wieku. W kościele znajdują się relikwie Krzyża Świętego, jedne z nielicznych w Polsce.

» **Obelisk upamiętniający chłopów poległych w 1932 roku** – ustawiony na jadowskim Rynku po tzw. „krwawym targu”.

» **Pomnik Gustawa Dreszera** – który w Jadowie urodził się i spędził dzieciństwo.

» **Zespół dworski rodziny Kotarbińskich** – wybudowany w XIX wieku, do Kotarbińskich należał do 1945 roku. Otaczają go zabudowania gospodarcze, oficyna dworska, spichlerz i obora.

GINIA JADÓW

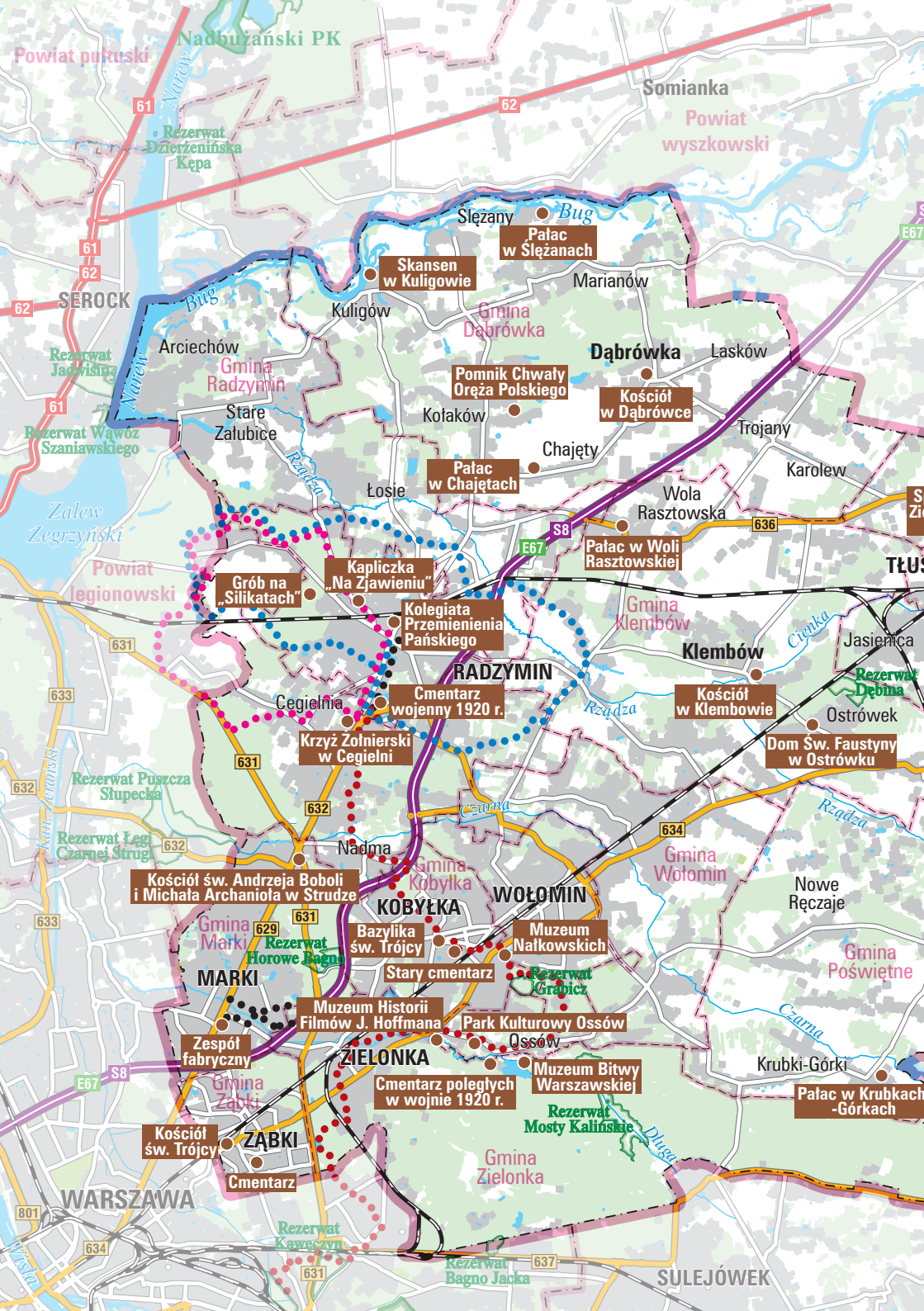
» **Kapliczka Cudu nad Wisłą w Strachowie-Nadliwiu** – postawiona przez mieszkańców wsi, którzy w lipcu 1920 roku opuścili ją w obawie przed sowietami. W sierpniu odprawiana jest tu msza dziękczynna za zwycięstwo nad bolszewikami, mieszkańców okolicy poległych w Powstaniu Styczniowym, żołnierzy wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku i września 1939 roku, partyzantów Armii Krajowej, więźniów obozów hitlerowskich, zesłańców syberyjskich oraz ofiar NKWD i UB.

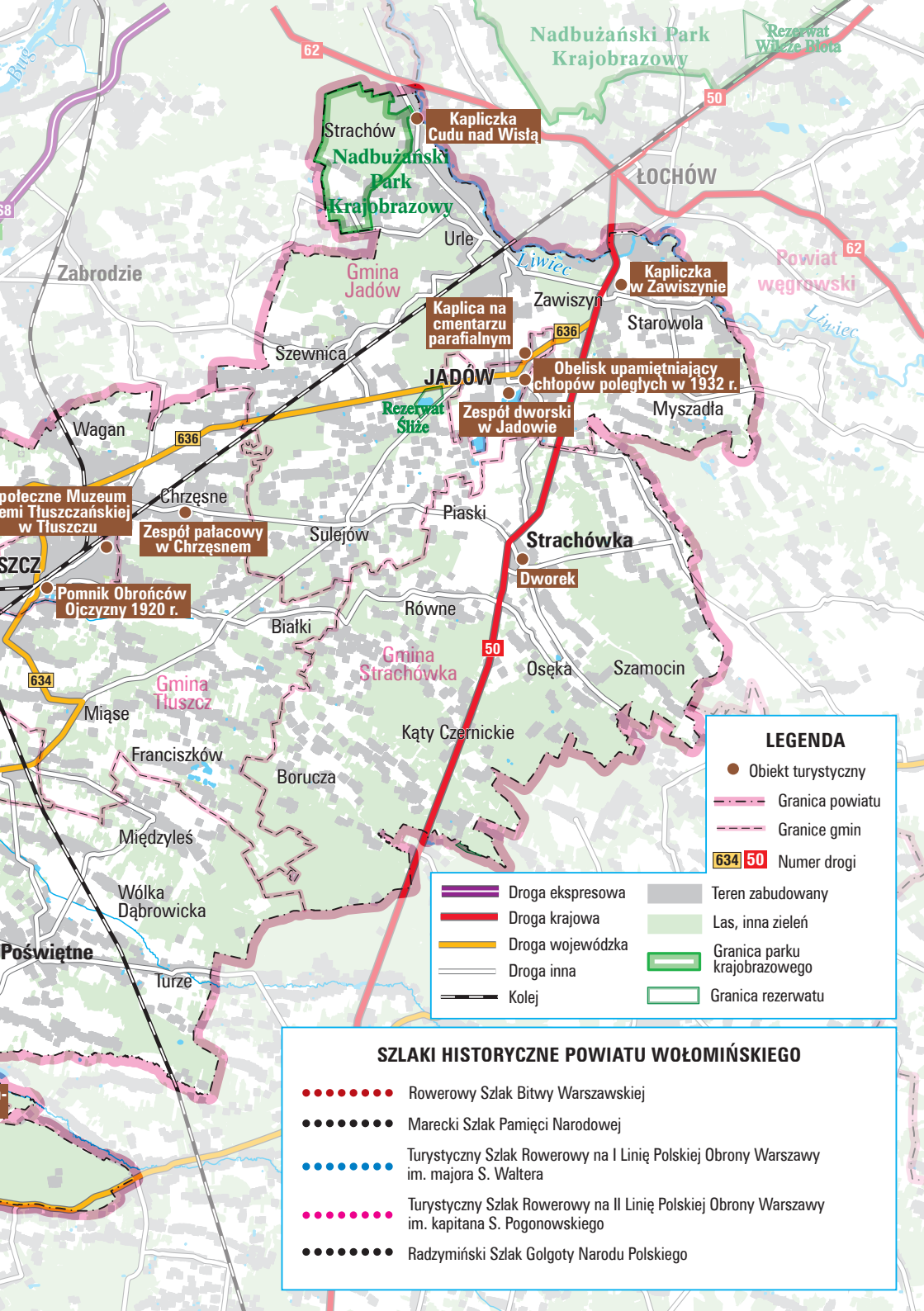
» **Kapliczka w Zawiszynie** – postawiona w XIX wieku w miejscu, gdzie na wyspie otoczonej fosą stał w XVI wieku obronny gród, zbudowany przez starostę królowej Bony – Mikołaja Zawiszę. Jej powstanie związane jest z legendą, według której nocą w ruinach dworu mężczyzna wysypuje ze szkatuły złote dukaty. W obawie przed zjawą ufundowano kapliczkę.

CIEKAWOSTKI

Jadów słynie z lodów, po które w okresie wakacyjnym zawsze ustawia się olbrzymia kolejka (lodziarnia powstała w 1955 roku, założona przez Apolonie Kwiatek, lody są wyrabiane według przedwojennej receptury cukierni Figurskich).

Niezwykłą atrakcją jest **Dzień Szkocki** w Jadowie, organizowany corocznie na początku lipca w parku przy pl. Dreszera. Można poznać szkocką kulturę, posłuchać szkockiej muzyki na żywo i spróbować szkockich potraw (www.dzienszkocki.pl).

LEGENDA

- Obiekt turystyczny
- Granica powiatu
- Granice gmin
- 634 50 Numer drogi

	Droga ekspresowa		Teren zabudowany
	Droga krajowa		Las, inna zieleń
	Droga wojewódzka		Granica parku krajobrazowego
	Droga inna		Granica rezerwatu
	Kolej		

SZLAKI HISTORYCZNE POWIATU WOŁOMIŃSKIEGO

- ● ● ● ● Rowerowy Szlak Bitwy Warszawskiej
- ● ● ● ● Marecki Szlak Pamięci Narodowej
- ● ● ● ● Turystyczny Szlak Rowerowy na I Linii Polskiej Obrony Warszawy im. majora S. Waltera
- ● ● ● ● Turystyczny Szlak Rowerowy na II Linii Polskiej Obrony Warszawy im. kapitana S. Pogonowskiego
- ● ● ● ● Radzyński Szlak Golgoty Narodu Polskiego

KLEMBÓW

» **Kościół świętego Klemensa** – wzniesiony w XIX wieku przez generała Franciszka Żymirskiego, którego szczątki w 1833 roku złożono w rodzinnej krypcie.

GINA KLEMBÓW

» **Dom świętej Faustyny w Ostrówku** – wybudowany w 1913 roku. W domu rodziny Lipszców w latach 1924–1925 pomocą domową była Helena Kowalska i tu zakończyła świecki etap życia. W 1925 roku wstąpiła do klasztoru jako siostra Faustyna. W 2000 roku zakończono proces jej beatyfikacji, a w 2020 roku ustanowiono Sanktuarium Diecezjalne świętej Siostry Faustyny w Ostrówku.

» **Pałac w Woli Rasztowskiej** – to neobarokowa rekonstrukcja budowli z XVII wieku, wzniesionej z fundacji rodziny Łuszczewskich. Barokową, letnią rezydencję króla Jana III Sobieskiego, przekazano rodzinie Chrzanowskich za obronę Trembowli przed armią turecko-tatarską w 1675 roku. W czasie II wojny światowej pałac zniszczono, w latach 50. XX wieku odbudowano. Mieści się w nim szkoła.

KOBYŁKA

» **Bazylika Świętej Trójcy** – wzniesiona w połowie XVIII wieku z fundacji biskupa Marcina Załuskiego (pochowanego w podziemiach kościoła), według projektu włoskiego architekta Guida Antonio Longhiego. W 1763 roku rozbudowali ją jezuita według projektu Jakuba Fontany. To w kraju jeden z cenniejszych, późnobarokowych zabytków budownictwa sakralnego z XVIII wieku, zabytek klasy „0” nazywany „perłą na Mazowszu”.

Kościół był częścią zniszczonego w XIX wieku założenia kalwaryjskiego. To murowana, trójnawowa świątynia na planie prostokąta, z dwiema wieżami i dekoracyjną, faliście wygiętą fasadą. We wnętrzu uwagę przyciąga bogate, rokokowe wyposażenie, w tym prezbiterium z unikalnymi łozami i monumentalny ołtarz oraz iluzjonistycznemu polichromie i rysunki dekoracyjne. W niszach zewnętrznej elewacji odkryto unikalne w kraju freski stacji Męki Pańskiej z Kaplicą Ogrójca z XVIII wieku. Kościół był wielokrotnie niszczone, dewastowany i odbudowywany. Na pamiątkę ocalenia przed bolszewikami w 1920 roku ustawiono przy nim **kapliczkę**.

» **Głaz pamiątkowy** – upamiętnia strażaków poległych i pomordowanych w latach 1939–1945.

» **Kamień pamiątkowy** – stojący na Rynku, poświęcono mieszkańcom Kobylki poległym w latach 1939–1945.

» **Krzyż żelazny na kamiennym cokole** – stojący przy ulicy Kraszewskiej, upamiętnia mieszkańców Kobylki, którzy zginęli w okolicznych lasach w walce z Kozakami w czasie Powstania Kościuszkowskiego w 1794 roku.

» **Stary cmentarz parafialny** – założono w 1803 roku. Po Bitwie pod Kobylką 26 października 1794 roku miejscowa ludność pochowała tu 450 żołnierzy Insurekcji Kościuszkowskiej, w większości Litwinów. Usypano też kurhan, miejsce po którym wskazuje tablica pamiątkowa. W zbiorowej mogile z 1920 roku spoczywa 12 żołnierzy z 11 Dywizji Piechoty i 1 Dywizji Litewsko-Białoruskiej. Granitowa tablica (na ścianie kaplicy grobowej Matuszewskich) upamiętnia Bitwę pod Kobylką 26 października 1794 roku.

CIEKAWOSTKI

Rezerwat „Grabicz” – chroni jezioro z kępami i wysepkami, porośnięte roślinnością bagienną, wodną i przybrzeżną, otoczone borem sosnowym, będące ostoją wielu gatunków ptaków wodno-błotnych i drapieżnych. Lustro wody jeziora obniża się, co powoduje zanik roślinności wodnej i zmianę gatunków ptaków gniazdujących. W rezerwacie uwagę zwraca pomnik przyrody – polodowcowy głaz narzutowy im. leśnika Edmunda Nurkiewicza (obwód 800 cm, wysokość 1,3 m), obiekt geologiczny zbudowany z amfibolitu (rzadka skała metamorficzna). Nurkiewicz odkrył go w 1951 roku w okolicy Wołomina podczas prac zalesieniowych. Głaz przeniesiono w pobliże Leśniczówki w Kobylce. Wzdłuż granicy rezerwatu można wędrować **Szlakiem Bitew Warszawskich**.

MARKI

» **Kościół świętego Andrzeja Boboli i Michała Archanioła w Strudze** – neobarokowy, zbudowany w latach 1928–1931. Znajduje się w nim kopia obrazu Michała Archanioła według Guido Reniego.

» **Parowóz kolei wąskotorowej Px-48** – stojący na skwerze Żołnierzy Wyklętych, wyprodukowany w 1953 roku w Fabryce Lokomotyw im. Feliksa Dzierżyńskiego w Chrzanowie. W latach 1899–1974 kolej wąskotorowa łączyła dworzec Wileński z Radzyminem.

» **Pomnik „Dziesięciu Powieszonych”** – przypomina o zbrodni z 16 października 1942 roku, dokonanej na 50 więźniach Pawiaka, po 10 osób w Markach i Warszawie.

» **Pomnik „Na Kruczku”** – to głaz narzutowy z tablicą, upamiętniający śmierć około 60 mieszkańców Strugi, Marek, Pustelnika i Zielonki, rozstrzelanych przez hitlerowców 30 lipca 1944 roku.

» **Pomnik Żołnierzy 1920 roku** – znajduje się na cmentarzu parafialnym.

» **Zespół fabryczny** – zbudowano dla angielskich przemysłowców braci Briggsów w drugiej połowie XIX wieku, według projektu E. Lilpopa. Do dziś przetrwał komin, kotłownia i turbinownia **fabryki włókienniczej** (teren niedostępny do zwiedzania). Można oglądać z zewnątrz wyremontowane kamienice mieszkalne w **zespole osiedla robotniczego**, stojące na wjeździe do miasta od strony Warszawy. W dawnej szkole mieści się **Marecki Ośrodek Kultury im. Tadeusza Łużyńskiego**. Eklektyczny **Pałac Braci Briggsów**, zbudowany w latach 1883–1890, mieści liceum ogólnokształcące. W **kościółce świętego Izydora**

z lat 1899–1903, można podziwiać ołtarz główny, witraże i drewniane, neogotyckie ołtarze.

GMINA POŚWIĘTNE

» **Pałac w Krubkach-Górkach** – stałą XIX wieku, w miejscu ruin spalonego w 1944 roku dworu Stanisława Grabowskiego, ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dobra uległy parcelacji, a park degradacji. Nowy właściciel w 2005 roku odbudował Mały Dwór, później pałac, stajnie i Wielki Dwór. Dziś mieści się tu elegancki Hotel Pałac Alexandrinum, doskonale zlokalizowany w pobliżu Warszawy, wśród bogatej przyrody zapewnia prywatność i wypoczynek. To miejsce, w którym wydarzenia rodzinne, spotkania biznesowe, różne imprezy, wernisaże i wystawy, mają niepowtarzalną atmosferę i oprawę. SPA oferuje zabiegi o charakterze rytuałów. W stajni prowadzone są treningi jeździeckie. Można pograć w bilard, dla dzieci jest plac zabaw, organizowane są ogniska, czeka też klub nocny. W hotelu mile widziane są zwierzęta. Park krajobrazowy założony na przełomie XVIII i XIX

wieku, którego historia związana jest z działalnością oddziału Wojska Polskiego majora „Hubala”, jest dostępny dla odwiedzających, pełen zacisznych alejek i stref odpoczynku. www.palac-alexandrinum.pl

RADZYMIN

» **Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku** – to ważne miejsce pamięci o wojnie. Na cmentarz, założony przez Kronenbergów w 1912 roku, prowadzi kuta brama z wmurowaną tablicą pamiątkową ku czci walczących o miasto. Są tu interesujące klasycystyczne nagrobki. W bitwie pod Radzyminem zginęło ponad 300 żołnierzy, a wojenną nekropolię urządzono w 1927 roku. Poległych pochowano przy głównej alei w czterech kwaterach ze zbiorowymi grobami. Spoczęło tu 127 polskich żołnierzy poległych pod Radzyminem, Nieporętem i Mokrem. W głębi alei widać dwie mogiły żołnierzy z Pułków Strzelców Kaniowskich. Są też groby żołnierzy organizacji konspiracyjnych z lat 1939–1944. W kaplicy cmentarnej znajduje się kopia obrazu Matki Bożej Ostrobramskiej, tablice pamięci poległych oraz urny z ziemią z Katynia

i cmentarzy żołnierzy polskich 1920 roku w Grodnie, Nowogródku i Wołkowysku. Fasadę kaplicy zdobi fresk przedstawiający polskich żołnierzy, popiersie Jana Pawła II i tablica upamiętniająca wizytę Papieża na cmentarzu w 1999 roku. To wydarzenie, oraz zachowane na starych fotografiach kadry z bitwy 1920 roku, przypomina plenerowa wystawa fotografii.

» **Dawny budynek dworca kolejki wąskotorowej** – z początku XIX wieku był ostatnią stacją na trasie Warszawa Dworzec Wileński – Radzymin.

» **Dąb Wolności** – posadzono w 1920 roku na pamiątkę odzyskania niepodległości w 1918 roku.

» **Domek Ogrodnika** – z XVIII wieku, to jedyny zachowany budynek kompleksu pałacowo-parkowego w stylu angielskim, letniej rezydencji księżnej Eleonory Czartoryskiej. Jej działalność w mieście była „złotym okresem” Radzimina. Księżna około 1770 roku wybudowała pałac i otoczyła go parkiem. Domek Ogrodnika w 2019 roku odrestaurowano. Powstała nowoczesna przestrzeń muzealno-wystawiennicza i gastronomiczna. Część ekspozycyjną w podziemiu wyposażono w internetowe info-kioski prezentujące historię miasta i postać księżnej Eleonory. Prezentowane są tu: stroje z XVIII wieku i model pałacu, eksponaty ze zbiorów gminnych i Towarzystwa Przyjaciół Radzimina. Na parterze i antresoli działa kawiarnia. Amfiteatralne tarasy okalające obiekt służą wypoczynkowi i organizacji wydarzeń kulturalnych, które można oglądać również z drugiego brzegu parkowego stawu.

W zagospodarowanym parku wytyczono ścieżki i ustawiono ławeczki. Tu domowa kuchnia przenika się z kulturą, sztuką i rozrywką. Odbywają się spotkania w kawiarni i wydarzenia kulturalne. Tak powstało modne, kulturowe miejsce, w którym lokalna tradycja łączy się z teraźniejszością.

Facebook: domekogrodnika.radzymin

» **Droga Golgoty Narodu Polskiego** – upamiętnia żołnierzy polskich 1920 roku. To oś wydarzeń w Radzyminie, dawna szosa warszawska imienia Jana Pawła II, promenada łącząca Kolegiatę Przemienienia Pańskiego z Cmentarzem Żołnierzy Polskich 1920 roku, powstała jako wotum dziękczynne za wizytę Jana Pawła II. Wzdłuż niej rozwijały tyraliery polskie pułki piechoty i nacierały czołgi, wożono rannych żołnierzy do szpitali polowych w Pustelniku i Markach. A Kolejka Marecką dowożono na linię frontu wojsko i zaopatrzenie. Dlatego drogę wielokrotnie pokonywaną przez polskie wojska w trakcie walk o miasto, prymas Stefan Wyszyński nazwał Drogą Golgoty Narodu Polskiego. Przy Drodze ustawiono **repliki Krzyży Virtuti Militari**, upamiętniające pułki Wojska Polskiego, mieszkańców

Radzymina i dowódców związanych z bitwą o Radzymin 1920 roku. Na końcu, w miejscu dawnego dworca kolei wąskotorowej, ustawiono **pomnik Kolejarzy**, którzy wspierali walczących i przewozili żołnierzy do szpitali polowych.

» **Górka świętego Antoniego** – znajduje się na granicy z Markami, przy drodze wojewódzkiej. Stoi na niej kapliczka postawiona przez mieszkańców w 1925 roku, w miejscu wymarszu w 1920 roku Pułku Strzelców Wileńskich do obrony Radzymina.

» **Grób na „Silikatach”** – to mogiła upamiętniająca masowe egzekucje Polaków przez Niemców podczas II wojny światowej.

» **Kapliczka „Na Zjawieniu”** – Sanktuarium Maryjne Przemienienia Pańskiego – to słynąca łaskami murowana kapliczka domkowa, z dwuspadowym dachem zwieńczonym krzyżem, wzniesiona w 1926 roku w miejsce kilku poprzednich. Według przekazów postawiono ją w miejscu ozdrowienia niewidomej dziewczynki, której przed wiekami ukazała się tu Matka Boska. Do dziś do miejsca uzdrowień pielgrzymują chorzy. Tu też generał Józef Haller modlił się po zwycięstwie w 1920 roku,

dlatego kapliczka jest votum wdzięczności za „Cud nad Wisłą”.

» **Kolegiata Radzyńska** – kościół wzniesiono w XVIII wieku z fundacji księżnej Eleonory Czartoryskiej. Klasycystyczna, murowana świątynia powiększona i przebudowana w latach 1897–1919. Zachowały się w niej cenne detale i wyposażenie, w tym ołtarz główny i prospekt organowy oraz barokowe obrazy i rzeźby. W ścianę po 1911 roku wmurowano tablicę epitafijną księcia Edwarda Lubomirskiego. Od 1992 roku kościół jest kolegiatą. W pobliżu znajduje się kamień poświęcony **Cyprianowi Kamilowi Norwidowi**.

» **Stary cmentarz parafialny** – znajdujący się niedaleko kościoła, w 1779 roku założył proboszcz Kazimierz Narbutt, członek Komisji Edukacji Narodowej. Znajdujący się na nim mogiły powstańców styczniowych z 1863 roku, obelisk pomordowanych w sierpniu 1944 roku przez Niemców oraz zabytkowe nagrobki. Najokazalszy jest grobowiec z 1855 roku oficera wojsk rosyjskich francuskiego pochodzenia Aleksandra Trussona.

» **Szkoła Elementarna i Przytułek dla Ubogich** – założył w 1779 roku proboszcz Kazimierz Narbutt z fundacji księżnej Eleonory Czartoryskiej. W 1797 roku szkołę z przytułkiem rozwiązali Austriacy. W Królestwie Polskim hrabina Teresa Raczyńska, w 1818 roku reaktywowała szkołę i przytułek o charakterze domu i jadalni dla osób starszych. Po upadku Powstania Styczniowego Rosjanie utworzyli w budynku szkołę ludową. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, w latach 1918–1934 działała tu szkoła powszechna, a po zakończeniu II wojny światowej szkolny internat.

» **Szkoła Klasycystyczna** – zbudowana w XIX wieku, według projektu Antonio Corazziego dla Instytutu Nauczycieli Elementarnych, mieściła najpierw dwuletnią, później czteroletnią szkołę z internatem. Obecnie jest to siedziba liceum ogólnokształcącego im. Cypriana Kamila Norwida.

GMINA RADZYMIN

» **Krzyż Żołnierski w Cegielni** – to stojący na wzniesieniu żelazny krzyż z figurą Chrystusa na murowanym cokole z tablicami. Wzniesiono go w 1930 roku, w 10. rocznicę bitwy, w miejscu drewnianego krzyża, upamiętniającego pochowanego tu powstańca styczniowego zmarłego w drodze na Sybir. Pod krzyżem 14 sierpnia 1920 roku odprawiono mszę o zwycięstwo nad bolszewikami dla żołnierzy 11 Pułku Strzelców Kresowych i 28 Pułku Strzelców Kaniowskich, z udziałem generałów Józefa Hallera, Franciszka Latinika i Jana Rządkowskiego. Krzyż odrestaurowano w 1990 roku w 70. rocznicę bitwy.

» **Obelisk poświęcony majorowi Stefanowi Walterowi w Mokrem** – upamiętnia uczestnika wojny bolszewickiej 1920 roku.

STRACHÓWKA

» **Dvorek** – z pierwszej połowy XIX wieku, należał do Hilarii Sobieskiej, prababki Cypriana Kamila Norwida. Poeta przebywał tu w latach 1825–1829.

TŁUSZCZ

» **Lokomotywa Hutnik 4010** – to mały parowóz ustawiony na fragmencie torów. Obok niego umieszczono semafor świetlny i semafor lizakowy. Wąskotorową lokomotywę wyprodukowano w 1958 roku w Fabryce Lokomotyw im. Feliksa Dzierżyńskiego w Chrzanowie. Służyła 32 lata w Hucie „Jedność” w Siemianowicach Śląskich, wycofano ją z eksploatacji w 1990 roku. W 1991 roku trafiła do Muzeum Kolei Wąskotorowej w Sochaczewie, w 1993 roku do Muzeum Kolejnictwa w Warszawie, w 2005 roku ustawiono ją jako pomnik w Tłuszczu.

» **Pomnik „Siewby”** – to głaz narzutowy z tablicą upamiętniający pismo wydawanego w latach 1906–1908 dla chłopów i włościan.

Ustawiono go w 80. rocznicę wydania ludowego czasopisma „Siewba”, budzącego wśród chłopów świadomość narodową i społeczną.

» **Pomnik Obrońców Ojczyzny 1920 roku na cmentarzu Ofiar Wojny Bolszewickiej 1920 roku** – stoi na skwerze między torowiskiem a ulicą Warszawską. To monument złożony z siedmiu betonowych płyt z krzyżami, zwieńczony postumentem z krzyżem na szczycie. Na pomniku znajduje się tablica z imionami i nazwiskami spoczywających tu żołnierzy. Przy pomniku odbywają się lokalne obchody rocznicowe Bitwy Warszawskiej.

» **Spółeczne Muzeum Ziemi Tłuszczańskiej** – zaprasza na wystawy stałe i czasowe poświęcone tradycji i kulturze regionu. To też ośrodek dydaktyczno-naukowy realizujący zajęcia projektowe, warsztaty i wydarzenia okolicznościowe, tematyczne wystawy, popularyzujący historię regionu oraz twórczość lokalnych artystów i stroje ludowe. Obok zbiorów architektury ludowej są tu ekspozycje historyczne, obrazy, rysunki, rzemiosła artystyczne, ikonografia, militaria, ekspozycje techniczne i narzędzia. Ważnym działem jest sala pszczelarska i wystawa tradycji kolejarskich.

» **Wieża ciśnień** – wybudowana 1912 roku była elementem infrastruktury kolei żelaznej warszawsko-petersburskiej. Jej pierwotny charakter rusko-bizantyjski zatarła odbudowa w 1921 roku, po zniszczeniu w czasie wojny w 1915 roku, oraz odbudowa po uszkodzeniu podczas bombardowania stacji kolejowej w 1939 roku.

GMINA TŁUSZCZ

» **Cmentarz w Postoliskach** – to miejsce spoczynku zasłużonych dla okolicy, lokalnych ziemian, księży i działaczy chłopskich. Wiele nagrobków to piękne dzieła sztuki liczące ponad 150 lat.

» **Kościół świętego Stanisława Biskupa Męczennika w Postoliskach** – zbudowano w latach 20. XX wieku. To trójnawowa, neogotycka bazylika na planie prostokąta z wyposażeniem z XVIII wieku. Pierwszy drewniany kościół zniszczono w czasie potopu szwedzkiego, kolejny z XVII wieku rozebrano w 1920 roku.

» **Pomnik Cichociemnych w Postoliskach** – upamiętnia operację Bęłt, przeprowadzoną w czasie II wojny światowej w nocy z 30 na 31 marca 1942 roku. Przy kościele świętego Stanisława Biskupa lądowali trzej spadochroniarze-cichociemni, którym Niemcy pokrzyżowali plany dotarcia do oficerów AK w Nowej Wsi pod Wołominem. Pomnik odsłonięto w 65. rocznicę lądowania żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych.

» **Zespół pałacowo-parkowy w Chrzęsnem** – ma historię sięgającą XVI wieku, gdy książę Janusz III nadał dobra Chrzęsne Janowi Wojsławskiemu, który postawił drewniany dwór obronny. Na początku XVII wieku majątek kupił starosta Stefan Dobrogost Grzybowski, i w 1635 roku wznosił murowany pałac, jedyny w tej części Mazowsza przykład dworskiej architektury renesansowo-barokowej – jednopiętrowy z dwiema basztami. Z pałacem związanych było kilka szlacheckich rodów. Zamieszkiwali i odwiedzali go malarze, pisarze, rysownicy i nauczyciele, a właściciele związani

byli ze środowiskiem warszawskich artystów i intelektualistów. Tu powstały dzieła Miłósza Kotarbińskiego (malarza, współzałożyciela i dyrektora Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie) i Juliana Maszyńskiego (malarza, rysownika i ilustratora książek). Do pałacu na plenery malarskie przyjeżdżał impresjonista Władysław Podkowiński, bywali tu: Stefan Żeromski, historyk, grafik i satyryk Szymon Kobylński oraz porucznik Armii Krajowej Edward Nowicki „Tyczka”. Po wojnie majątek przekształcono w PGR, potem mieścił się w nim dom wychowawczy. W latach 2009–2014 zespół pałacowo-parkowy przeszedł kompleksowy remont i rewitalizację parku. Dawną siedzibę ziemiańską zaadaptowano do celów edukacyjno-kulturalnych. *palacwchresnem.pl*

» **Muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich „Dom nad Łąkami”** – działa w domu rodziny Nałkowskich zbudowanym w 1895 roku przez Wacława Nałkowskiego, wybitnego geografa i pedagoga, publicystę społecznego i literackiego. Mieszkali w nim Wacław Nałkowski z żoną Anną i córkami – pisarką Zofią (1884–1954) i rzeźbiarką Hanną (1888–1970). Dom pełnił rolę salonu literackiego, do którego przyjeżdżali: publicyści, pisarze, uczeni, przedstawiciele inteligencji warszawskiej. W 1937 roku dom sprzedano. Po II wojnie światowej były w nim mieszkania lokatorskie. W 1992 roku utworzono muzeum, w 2018 roku wykonano adaptację i przebudowę domu i parku

WOŁOMIN

» **Kościół Matki Bożej Częstochowskiej** – neogotycki z początku XX wieku, w 1944 roku Niemcy wysadzili w powietrze. Odbudowywano go w latach 50. XX wieku. Uwagę zwraca mahoniowy ołtarz z 1920 roku i obraz Matki Boskiej z XIX wieku. W latach 80. XX wieku w świątyni wykonano malowidła na sklepieniu i ścianach, przedstawiające 1000 lat wspólnej historii Kościoła i Polski.

umożliwiającą wypoczynek na świeżym powietrzu. To niewielki, drewniany dom stojący na piaszczystym wzgórzu wśród drzew, oddający nastrój domu z lat dzieciństwa pisarki Zofii Nałkowskiej. W salonie, gabinecie i pokoju stołowym można podziwiać dorobek Wacława Nałkowskiego (fotografie rodzinne, księgozbiór, mapy, fortepian i rzeźby Hanny). Muzeum realizuje zajęcia projektowe, warsztaty i wydarzenia okolicznościowe, spotkania z pisarzami, dziennikarzami, artystami, wystawy i koncerty oraz lekcje muzealne.

» **Powiatowe Centrum Kultury Fabryczka** – powstało na bazie Ośrodka Dokumentacji Etnograficznej, przeniesionego do zrewitalizowanego kompleksu pofabrycznego. Centrum prowadzi działalność kulturalno-edukacyjno-społeczną i organizuje wydarzenia artystyczne. Animuje i popularyzuje lokalną działalność artystyczną oraz upowszechnia kulturę i sztukę tworzoną przez znanych artystów. Zaprasza na koncerty i widowiska, wystawy, przeglądy twórczości, kiermasze oraz jarmarki twórców ludowych i rękodzielników. *fabryczka.com.pl*

CIEKAWOSTKI

Białe Błota – Obszar Natura 2000 – trudno dostępny, unikalny obszar w skali kraju, siedlisko ptactwa wodnego, stanowisko strzebli błotnej, ryby objętej ścisłą ochroną gatunkową. Obszar naturalnie zarasta roślinnością. W dostępnych miejscach rozstawiono tablice edukacyjne na temat fauny i flory występującej w rezerwacie.

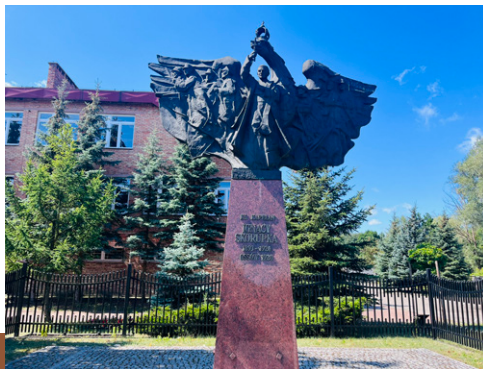
CIEKAWOSTKI

Mironowe Górk i Zenonowie – to dawna wieś letniskowa w latach 1867–1939 (dziś część Wołomina i Zagościńca). Tu wśród malowniczych lasów i wydm dawniej stały drewniane domy i wille letniskowe. Niestety nie przetrwały one do naszych czasów, a część z nich przebudowano. Na początku XX wieku wieś połączono ze stacją kolejową i tramwajem konnym. Na wypoczynek przyjeżdżali tu warszawscy arystokraci i zwykli mieszkańcy. Często gośćmi byli: Eugeniusz Bodo, Adolf Dymśa, Hanka Ordonówna i Mieczysław Ćwikliński.

GMINA WOŁOMIN

» **Centrum Informacji Turystyczno-Historycznej – Samorządowa Instytucja Kultury „Park Kulturowy Ossów Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku” w Osowie** – to pawilon ekspozycyjny im. generała Tadeusza Rozwadowskiego przy Zespole Szkół im. Ignacego Skorupki, z fasadą zamkniętą sześcioma kolumnami oraz tympanonem nad wejściem z rzeźbioną alegorią Matki-Polski z żołnierzami, autorstwa krakowskiego rzeźbiarza profesora Czesława Dźwigaja. Zrewitalizowane Centrum otwarto w 2000 roku. Za pomocą multimedii prezentowane są w nim materiały archiwalne o Bitwie Warszawskiej i wojnie polsko-bolszewickiej (ekrany dotykowe, info-kiosk, wirtualny prezydent, kabiny odsłuchowe z nagraniami relacji świadków, archiwalne materiały audio, film

dokumentalny „Zwycięstwo 1920” z sekwencjami walki w wykonaniu rekonstruktorów). Można obejrzeć mapy dokumentujące przebieg wojny, portrety dowódców, zdjęcia, listy, dokumenty i pamiętki. W budynku prowadzone są lekcje muzealne, wykłady i konferencje. ossow1920.pl

» **Cmentarz poległych w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku w Ossowie** – to miejsce z dziewięcioma mogiłami (ośmioma zbiorowymi i jedną pojedynczą), w których początkowo pochowano około 50 żołnierzy. Jednak większość ciał rodziny przeniosły na Cmentarz Powązkowski. W sierpniu 1924 roku odsłonięto **obelisk** z wrytymi

69 nazwiskami żołnierzy. W 1928 roku z inicjatywy Jana Zaorskiego, ojca jednego z poległych, cmentarz otoczono ceglanym murem i wzniesiono **kaplicę Matki Bożej Zwycięskiej**, z kopią obrazu Jerzego Kossaka „Cud nad Wisłą”. Ostatnie chwile kapelana Ignacego Skorupki przedstawia fresk autorstwa Manueli Kornackiej. O wydarzeniach z 1920 roku przypominają listy, fotografie i biogramy uczestników Bitwy Warszawskiej umieszczone na ścianach kaplicy oraz tablica na jej frontonie ku czci księdza Skorupki i poległych żołnierzy. W okresie międzywojennym na cmentarzu odbywały się uroczystości organizowane w każdą rocznicę „Cudu nad Wisłą”. Od 1939 roku, przez całą II wojnę światową i okres PRL-u, cmentarza był niedostępny. W 1978 roku w kaplicy cmentarnej biskup Jerzy Modzelewski odprawił pierwszą po 40 latach mszę. Przy wejściu na cmentarz wznosi się **pomnik upamiętniający generała Józefa Hallera**. Przy drodze na cmentarz stoi **Krzyż Poległych** w miejscu składania ciał poległych w bitwie 13–14 sierpnia 1920 roku, w której na miejscu zginęło ponad 100 żołnierzy ochotników, a dużo więcej odniosło rany, lub zginęło.

» **Krzyż księdza Ignacego Jana Skorupki w Ossowie** – upamiętnia miejsce jego śmierci w 1920 roku, w czasie walk o Ossów. Ciało kapelana przeniesiono do pobliskiej chałupy, dziś stoi tam **Obelisk księdza Ignacego Jana Skorupki**, ufundowany w 1925 roku przez żołnierzy 36. Pułku Piechoty Legii Akademickiej, w 1981 roku poddany renowacji z funduszy mieszkańca Ossowa. Ciało kapelana przewieziono do Warszawy, pochowano

na Powązkach i pośmiertnie odznaczono Krzyżem Orderu Virtuti Militari. W pierwszą rocznicę bitwy mieszkańcy wsi Ossów postawili dębowy krzyż. W 1944 roku żołnierze Armii Czerwonej ścięli krzyż i zużyli na opał. Nowy drewniany krzyż w 1981 roku ufundował mieszkaniec Ossowa, a poświęcił kapelan Armii Krajowej Wacław Karłowicz.

» **Krzyż Oporu w Ossowie** – oznacza najdalej wysunięty punkt, do którego bolszewicy doszli w czasie bitwy. Drewniany krzyż jest symbolem odwrócenia się kart historii w bitwie, która zdecydowała o dziejach Polski i Europy.

» **Mogiła bolszewików Polakowa Górka** – zbiorowa mogiła 22 bezimiennych żołnierzy bolszewickich w kształcie porośniętej trawą prostokąta, z prawosławnym krzyżem. Według wspomnień mieszkańców na Polakową Górkę przywożono i chowano poległych bolszewików, byli oni też grzebani bezpośrednio w miejscu znalezienia ciał (na miejscu pochówku sadzono drzewa lub układano kamienie). Prawdopodobnie już w okresie

międzywojennym przeprowadzono ekshumacje i większość ciał przeniesiono na okoliczne cmentarze.

» **Muzeum Bitwy Warszawskiej w Ossowie** – filia Muzeum Wojska Polskiego. Znajdzie się tutaj nowoczesna ekspozycja historyczna, sale: kinowa, edukacyjne i konferencyjne. Do muzeum prowadzi Aleja Zwycięstwa długości 500 m. Na wzniesieniu powstanie taras widokowy, a obok na zboczu amfiteatr na potrzeby m.in. rekonstrukcji. ossow1920.pl

» **Poligon w Zielonce** – poligon artyleryjski zbudowany w 1888 roku przez Rosjan, po odzyskaniu niepodległości dalej użytkuje Wojsko Polskie. Jego teren otacza kaplicę i cmentarz w Ossowie. To ważny ośrodek szkolenia wojskowego i badań technicznych uzbrojenia w czasach II RP. W latach 30. XX wieku, w latach 20. XX wieku uruchomiono kolejkę wąskotorową dowożąca amunicję na stanowiska ogniowe na wydmach (zachowały się nasypy). W przylegającym do poligonu Instytucie Technicznym Uzbrojenia pracował inżynier Józef Maroszek, konstruktor karabinka samopowtarzalnego wz. 38 M i legendarnego karabinu przeciwpancernego

Ur wz. 35. Na terenie Instytutu przeprowadzano próby i dopracowano projekt kultowego polskiego pistoletu VIS wz.35. Na poligonie we wrześniu 1939 roku działało lotnisko polowe, które najdłużej ze wszystkich polskich lotnisk przez 11 dni przyjmowało wszystkie polskie typy samolotów.

» **Teren Bitwy Pancernej 1944 roku pod Wołominem** – największej na ziemiach polskich bitwy pancernej II wojny światowej. Wzięło w niej udział około 1000 czołgów, około 500 zostało na placu boju. Bitwa trwała od 30 lipca do 6 sierpnia 1944 roku. Brały w niej udział jednostki 3. Korpusu Pancernego, 8. Gwardyjskiego Korpusu Pancernego i 16. Korpusu Pancernego z radzieckiej 2. Armii Pancernej, nacierającej od strony Lublina przez Dęblin. A po stronie niemieckiej oddziały 1. Dywizji Spadochronowo-Pancernej „Herman Goering”, 5. Dywizji Pancernej SS „Wiking”, 3. Dywizji Pancernej SS „Totenkopf „ oraz 4. i 19. Dywizji Pancernej. W okolicach Wołomina, Kobylki, Zielonki, Ossowa i Okuniewa pozostały liczne ślady po tych wydarzeniach, w lasach ukryte są okopy i stanowiska ogniowe, co jakiś czas odkrywane są polowe cmentarze. Miejscowa ludność do dziś potrafi wskazać miejsca gdzie aż do lat 50. XX wieku stały zniszczone czołgi.

» **Zegar Słoneczny w Ossowie** – to głaz narzutowy z tarczą zegara i wskazówką oraz murowanym obeliskiem zwieńczonym figurą orła w koronie. Upamiętnia on wstąpienie Polski do Unii Europejskiej. Na obelisku widać napis „Polska Europa. 1 Maja 2004” oraz odległości do wybranych miast w Polsce

i Europie: Wiednia, Rzymu, Monte Casino, Wilna, Katynia, Moskwy, Warszawy, Brukseli, Verdun, Grunwaldu, Gdańska i Narwiku, które wiążą Ossów z innymi miejscami w Europie pamiętającymi walczących Polaków.

» **Zespół Szkół im. księdza majora Ignacego Skorupki – Pomnik Pamięci Bohaterów Bitwy Ossowskiej 1920 roku w Ossowie** – to szkoła wybudowana w 1997 roku, której nadano imię bohaterskiego kapelana majora Ignacego Skorupki, poległego w boju pod Ossowem. W 2000 roku przed szkołą odsłonięto **pomnik księdza Ignacego Skorupki**, dzieło krakowskiego rzeźbiarza profesora Czesława Dźwigaja.

ZĄBKI

» **Cmentarz parafialny** – jest miejscem pochówku bohaterów Bitwy Warszawskiej 1920 roku i Wojny Obronnej 1939 roku.

» **Kościół Świętej Trójcy** – wybudowany w 1918 roku z drewna, obecny murowany stanął w latach 30. XX wieku. Pierwszą posługę wikariusza pełnił tu upamiętniony pomnikiem ksiądz Jerzy Popiełuszko.

Na wzgórzu kościelnym w przeddzień Bitwy Warszawskiej 14 sierpnia 1920 roku, odprawił ostatnią mszę ksiądz Ignacy Skorupka.

» **Pomnik ku czci bohaterów Ząbek i Drewnicy** – poległych w walce z okupantem niemieckim odsłonięto w 1968 roku w parku miejskim.

» **Szpital Drewnica** – znajduje się na terenie dawnego folwarku majora Leona Drewnickiego, bohatera Powstania Listopadowego. To miejsce idealne do spacerów z cienistymi alejami, zabudowaniami szpitalnymi i pomnikowymi dębami. Szpital powstał w 1903 roku w zaadaptowanym budynku folwarcznym, skonfiskowanym przez władze carskie po Powstaniu Listopadowym. Budynek istnieje do dziś, jest najstarszym obiektem w mieście i mieści szpitalny oddział dzienny. Przy

bramie znajduje się kamienica mieszkalna lekarzy **Rychlinówka** z 1913 roku, w której mieszkał upamiętniony pomnikiem Karol Rychliński, wiceprezydent Warszawy, dyrektor i jeden z założycieli szpitala.

» **Willa „Alina”** – wybudowana w 1919 roku jako element koncepcji miasta-ogrodu profesora Tadeusza Tołwińskiego, w latach 20. XX wieku należała do generała Władysława Sikorskiego. Obecnie jest w niej Miejski Ośrodek Kultury organizujący różnorodne zajęcia i imprezy.

ZIELONKA

» **Muzeum Historii Filmów Jerzego Hoffmana** – to miejsce dla miłośników „Trylogii” Henryka Sienkiewicza i twórczości Jerzego Hoffmana, ze szczególnym uwzględnieniem filmów historycznych. Można tu odkrywać dzieła wybitnego reżysera i burzliwą historię Polski oraz polskiego oręża, od zwycięstw husarii do Wojny Obronnej 1920 roku. Muzeum mieści się przy Hotelu Trylogia, w dworcu zaprojektowanym na podstawie opisów siedziby Kurcewiczów w Rozłogach, z powieści „Ogniem i Mieczem”. W hotelu jest centrum

bankietowo-konferencyjne z bazą noclegową i terenem wypoczynkowo-rekreacyjnym. Ekspozyty związane z „Trylogią” i jej ekranizacjami pochodzą z prywatnych kolekcji, głównie reżysera i osób związanych z kinematografią. Można obejrzeć pamiątki z planów filmowych (kostiumy, rekwizyty, broń, fotografie z planów filmowych i niepublikowane zdjęcia ze zbiorów Hoffmana) oraz ekspozyty związane z filmem „1920 Bitwa Warszawska”. Wystawę uatrakcylnia oprawa audiowizualna. Organizowane są tu koncerty, spotkania kulturalne i wiele imprez. www.hoteltrylogia.pl

WARSZAWA

» **Rezerwat Olszynka Grochowska** – 25 lutego 1831 roku była miejscem krwawej bitwy Powstania Listopadowego, w której Polacy i Rosjanie stracili około 15 000 zabitych i rannych, ze 100 000 walczących. Lasek otoczony mokradłami, w którym pozycje zajmowali polscy powstańcy, blokował podejście do Pragi i mostu na Wiśle. Bitwy nie rozstrzygnięto, Polacy wycofali się w stronę Warszawy, a Rosjanie na wschód. Rezerwat chroni las rosnący na polu bitwy pod Grochowem, drzewostany dębowe oraz fragment boru sosnowego. Ma tu lęgowiska wiele gatunków ptaków. W terenie wyznaczono ścieżki piesze. U zbiegu ulic Szerokiej i Traczy stoi **pomnik powstańców** poległych w bitwie, wzdłuż ulicy Traczy rozbudowuje się **Aleja Chwały** z głazami z tablicami pamiątkowymi.

» **Cmentarz Wojskowy** – kwatery żołnierzy poległych w latach 1919-1920 (w tym poległych pod Ossowem).

» **Cmentarz Stare Powązki** – grób Księdza Ignacego Skorupki (kwatery 244, rząd 5, miejsce 15).

» **Pomnik 28 Pułku Strzelców Kaniowskich w Wólce Radzywińskiej (Zamostkach Wólczyńskich)** – to obelisk wzniesiony w 1924 roku, upamiętniający poległych strzelców i kapitana Stefana Pogonowskiego, ustawiony w miejscu bitwy zwanej Manewrem Pogonowskiego. Wieczorem 14 sierpnia 1920 roku porucznik Pogonowski prowadził batalion w okolicy Wólki Radzywińskiej, by w nocy z 14 na 15 sierpnia zaatakować wojska bolszewickie zmierzające do Warszawy. Wywołało to panikę i odwrót sowietów. Porucznik Pogonowski poległ, pośmiertnie odznaczono go Krzyżem Virtuti Militari.

» **Dąb króla Jana Kazimierza w Wólce Radzywińskiej** – rośnie w miejscu, w którym doszło do groźnego starcia wojsk polskich i bolszewickich. Zbliżającą się do Warszawy Armię Czerwoną odparł oddział Stefana Pogonowskiego, dowódcy I batalionu 28 Pułku Piechoty.

» **Fort Beniaminów** – w którym stacjonowały pułki 21 Brygady Piechoty pułkownika Bolesława Jaźwińskiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej, był częścią centralnego odcinka obrony „Radzymin”.

» **Muzeum Piłsudskiego w Sulejówku** – w willi, w której po Bitwie Warszawskiej zamieszkał Józef Piłsudski. Mieści się tu poświęcone mu muzeum, otwarte w 2020 roku z okazji 100. rocznicy Bitwy Warszawskiej.

